

Aczél mint történelmi látlelet

Beszélgetés Révész Sándorral

Révész Sándor 1995-ben sikeres könyvet publikált néhai Antall József miniszterelnök életéről és pályájáról. Most újabb monográfián dolgozik, ezúttal Aczél Györgynek, a Kádár-korszak meghatározó kultúrpolitikusának portréját kívánja megrajzolni. A vélhetően jövő év elején megjelenő kötetből eddig két fejezetet közölt a Mozgó Világ: az első a gyermekkortól 1945-ig, a második az 1949-ben bekövetkezett letartóztatásáig mutatja be Aczél György életének alakulását.

– Gondolom, sok olvasó számára tűnhet meglepetésnek az ifjúkort tárgyaló rész, amelyben Aczél hősiességéről esik szó a holocaust idején. Akik ismerték, ismertük őt nagy hatalmú politikusként, esetleg megcsodálhattuk bámulatos taktikai érzékét, de aligha jutott volna eszünkbe személyes bátorságáért tisztelni. Márpedig 1944-ben Gestapo-tiszti egyenruhában járta a várost, és több száz ember életét mentette meg vakmerő fellépésével. Ha igaz, az egyik leghírhedettebb nyilas vezértől két védett házat nyert el pókeren. Német szavakat kiabálva, tört magyarsággal beszélt, holott valójában nem tudott németül, mint ahogy más idegen nyelven sem. Igaz, eredetileg színésznek készült, s ha úgy vesszük, ez is sajátos alakítás volt egy véres korszak színpadán.

– Nem állapítható meg mindenkor teljes pontossággal, hogy a kortársi visszaemlékezésekből mit fogadhatunk el hitelesnek, és mit nem. De annyi bizonyos, hogy az ifjú Aczél György rendkívül bátran viselkedett 1944-ben, és aktív részese volt az üldözöttek mentésének. Nyilván nem véletlen, hogy legendák alakultak ki körülötte. Egy gyerekkori barátja úgy fogalmazott: Aczél bátorságát mindig a félelem táplálta. Ez valószínűleg így igaz, s a holocaust idején tanúsított szembetűnő bátorságának épp az lehet az oka, hogy akkoriban más típusú félelmekkel kellett szembenéznie, mint a későbbi évtizedekben.

– Ugyanebben a fejezetben olvasható, hogy Aczél nagyon szegény családba született, s ha jól számolom, tizenkét éves korában megszakadtak iskolai tanulmányai.

– Formális értelemben. Illetve még úgy sem, hiszen kitanult egy szakmát, és egy félét járt a színiakadémiára is. Együtt tanult gimnazista barátaival, bejárt egyetemi előadásokra. Később a nappal kemény fizikai munkát végző fiatalember délután négykor fölvette egy szem öltönyét, és fölkereste a Japán és a többi kávéház művészasztalait. Szerb Antaltól még kamaszkorában listát kért azokról a művekről, amiket egy művelt embernek illik ismernie, s valamennyit el is olvasta. Nem szójátéknak szántam azt, hogy Aczél deviáns módon volt deviáns kamasz.

– Azt írja, hogy Aczél még ekkoriban, pályájának hajnalán – amikor egyik legfőbb becsvágya, hogy legalább mint mellékfigura ott forgolódjék a budapesti értelmiségi elit körében – vetette meg alapjait később hatalmassá növekedett dedikáció-gyűjteményének. Mit gondol, miért rendelkezett úgy, hogy halála után hosszú ideig zárva legyen ez a hihetetlenül érdekes anyag? Önvédelemből vagy tapintatból?

– Mindkettőből. Azért, hogy ne beszéljenek róla. A rendszerváltás környékén fölmerült Aczél baráti körében az az ötlet, hogy az ellene folyó támadásokra úgy lehetne csattanós választ adni, ha a világ elé tárnák, milyen alázatos dedikációkat írtak hozzá korábban épp azok, akik most támadják. El is készült egy válogatás az

Aczélhoz írott levelekből, amely végül nem jelent meg, mert Aczél nem engedte. Azontúl, hogy élő személyektől ilyesmit publikálni csak akkor lehet, ha hozzájárulnak, ez kétélű fegyver lett volna. Mert hiszen e támadásoknak az volt a fő mondanivalójuk, hogy Aczél megtörte a magyar értelmiség gerincét. És mit igazoltak volna a leleplező levelek és dedikációk? Pontosan ezt a vádat. Amiben egyébként ott az igazság egy része, csak nem az egésze. Ráadásul egy ilyen publikáció beláthatatlan reakciókat váltott volna ki, és tovább hevítette volna az indulatokat. Aczélnak pedig ez hiányzott legkevésbé.

– Térjünk vissza a gerinctörő idők elé, tehát a háború végéhez. Van-e magyarázat arra, hogy a cionistákkal együttműködő, a zsidómentésben élenjáró Aczél egyszer csak fogja magát, és 1944 júniusában áttér, méghozzá Radnóti Miklós keresztapasága mellett, akinek különben a keresztelőn már nem állt módjában jelen lenni, mert akkoriban épp a Hetedik eclogát írta a munkatáborban.

– Aligha tette félelemből. Azokhoz a veszedelmekhez képest, melyeket Aczél vállalt, egy keresztlevél igen kevés védelmet nyújtott volna. Nem beszélve arról, hogy annyi hamisított keresztlevelet szerezhetett volna magának, amennyit akar, ez a keresztlevél viszont valódi. Ha pusztán önmagát akarja védeni, nem Radnótit választja keresztapának. Az, hogy éppen Radnótit kérte fel, jelzésértékű. Radnóti hirdette ugyanis a legnagyobb szenvedéllyel azt, hogy ő nem zsidó költő, hanem magyar költő, s meggyőződésből katolizált, nem azért, hogy az életét mentse. Aczél 1944-ben hasonló álláspontra jutott.

– És úgy döntött, hogy a szőnyeg alá söpri a zsidókérdést. Kétségtelen, 1945-öt követően ennek szellemében élt. Bár úgy tudom, 1989 után voltak önkritikus megjegyzései, miszerint tévedett akkor, amikor azt hitte, hogy ha a szőnyeg alá söpörjük, akkor megszűnik a zsidókérdés.

– Az mindenképpen Aczél akaratából történt, hogy ellenálló múltjának nem volt sehol sem nyoma – egyetlen lexikonban, egyetlen hivatalos életrajzban sem. Az antifasiszta tevékenységet a politikai vezetőknel mindig nyilvántartották, és mindig feltüntették. Biszku Béla vagy Gáspár Sándor életrajza elképzelhetetlen volna enélkül, noha ők sokkal kevesebbet tettek, mint Aczél. Természetesen az ő életrajzában azért nem esik szó róla, mert az ő antifasiszta tevékenysége elválaszthatatlan a cionistáktól és a zsidóságtól. 1945 után Aczél számára nagyon fontos, hogy ne zsidóként kezeljék. Ugyanakkor mentalitásához nem illett a származás megtagadása. De az igen, hogy a dologról ne essék szó. Ahogy sokan mások, ő is úgy gondolta 1945 után, hogy meg kell szűnnie ennek a megkülönböztetésnek. Később, 1948-ban, 1949-ben már másfajta indítéka is volt a felejtésnek, hiszen a cionista múlt és a zsidó származás immár hátrányt jelentett a politikusi pályán, kivált azokon a területeken, ahol Aczél tevékenykedett. Így például Zemplénben és Baranyában, azaz abban a vidéki környezetben, ahol akkoriban a kommunista párt megyei titkáráként működött.

– A párt rendelte őt vidékre? Végül is egy fővárosi fiatalemberrel volt szó...

– Felajánlottak neki különböző posztokat a kultúrpolitika területén, de ezeket elhárította, föltehetően Révai József személye miatt. 1946 táján nagy kádercsere zajlott a kommunista párt megyei szervezetei élén. Több kipróbált, fővárosi kapcsolatokkal rendelkező, fontosabb elvtárs került le akkor vidékre, hogy rendbe hozza a szétesett állapotban levő megyei pártszervezeteket. Így jutott el Aczél is Zemplénbe, s az 1945-ös választáson a kommunisták szempontjából siralmas eredményt produkáló, éhséggel, árvízzel küszködő, „ellenséges hangulatú” megyében rövid időn belül számottevő változást ért el. Mondhatni, Zemplén „bezzeg” megyévé vált, Aczél pedig „bezzeg” káderré. Aczél számára kivételes bizonyítási

lehetőség volt ez. Talált egy pontot a világban, ahol az ő szuverenitása érvényesülhet. A pártközpontban erről szó sem lehetett.

– Mit lehet tudni ezekről az éveiről, mennyire volt kemény, illetve kegyetlen? Végül is olyan posztot foglalt el, melyhez nem volt elegendő ismerete. Mit értett ő a mezőgazdasághoz?

– Amennyit a többi megyei titkár. Az első pillanattól kezdve, hogy betette lábát Zemplénbe, majd Baranyába, az volt számára a legfontosabb, hogy megtudja, ki kicsoda, ki kivel milyen viszonyban van, milyen a családi helyzete, melyek a gyenge pontjai, mit szeret, mikor van a születésnapja, mivel lehet a kedvében járni, és mivel lehet zsarolni – tehát mindenekelőtt a személyközi viszonyokban igyekezett kiismerni magát. A személyi kapcsolatokra épített, nem a karhatalomra. De nem gondolom, hogy lettek volna skrupulusai a karhatalom használatával szemben. Nem riadt vissza attól, hogy eltávolíttassa az utasításait szabotáló rendőri vezetőket. Egyházi személyek kirúgásában, letartóztatásában éppúgy benne volt ő is, mint a begyűjtés kíméletlen végrehajtásában. Ha másként cselekedett volna, nem lett volna sokáig megyei titkár sem Zemplénben, sem Baranyában. Ugyanakkor igen jó kapcsolatokat tudott kiépíteni, nagyon sok irányba. Egy átlagos párttitkárnál többet tudott elintézni karhatalom nélkül, de amit mégsem tudott elintézni, azt ő is a karhatalom segítségével intézte el.

– Azután 1949-ben letartóztatták, és koncepcióssal perrel sújtották őt is. Mit lehet tudni arról: hitt-e Rajk bűnösségében?

– Később maga is elmondta, hogy igen. Ő akkor úgy érvelt, hogy ezek a vádak oly mértékben rombolják a párt tekintélyét, olyan kínosak a párt számára, hogyha egy szemernyi kétség is lenne a valóságukat illetően, akkor a pártvezetők mindent megtennének az ügyek eltussolására. Többek között 1976-ban az írószövetségben beszélt arról, hogy ő is hitt Rákosiban, amíg le nem tartóztatták. Bizonyára ott lett volna ő is a tapsolók között 1950-ben és 1952-ben, ha nincs máshol. És ez igaz. Aczél a stílusával, kommunikációs készségével, személyes vonzásával kitűnt a pártkáderek tömegéből, de ideológiai szempontból nem képviselt önálló vonalat.

– Milyen börtönbarátságokra tett szert öt éves fogsága alatt?

– Akik ott a barátai lehettek, azokat már javarészt korábbról ismerte. Találkozott és bizonyára érdekes társalgásokat folytatott olyanokkal is, akikkel a börtönön kívül aligha jöhetett volna össze, mondjuk Hóman Bálinttal vagy Zakar Andrással, Mindszenty titkárával, de azért ezekből a találkozásokból nem lett barátság.

– Hát Kádár János?

– Kisebbit kitérőt kell tennem. Aczél részben cionistaként tartóztatták le, kínozták meg, s amikor 1953-ban gyűjteni kezdték az embereket egy tervezett nagy cionista perhez, akkor Aczél újra kihallgatták, ő is szóba jöhetett vádlottnak, tanúnak. Szörnyű halálfélelmei voltak, hiszen ott volt Deszkás János példája, aki a francia perből halálos ítélet nélkül került ki ugyan, de később Farkas Mihály utasítására új per kreáltak ellene, és ezt követően kivégezték. Vagy ott van Kálmán András tragédiája, aki orvos volt és zsidó, s Aczélhoz hasonlóan újra kihallgatásokra hurcolták, amit már képtelen volt elviselni és fölköttette magát a közös cellájukban. 1949-ben volt az első nagyszabású anticionista kampány, ekkor robbantották szét a cionista szervezeteket, állították le a kivándorlást. A Rajk-per eredetileg cionista pernek indult, amelynek Szőnyi Tibor lett volna a fővádlottja. A Rajk-per cionista vonatkozásai kezdetben igen fontosak voltak, és ezt hangsúlyozta a per előkészítésében részt vevő Kádár János is. Az Aczél–Kádár -viszony rejtett rétegeinek egyike ez: Aczél György fejében nyilván eleven emlék volt, hogy Kádár, amíg maga is sorra nem került, szintén „cionistázott” – személy szerint vele

kapcsolatban is. De nem tudok róla, és nem is tudom elképzelni, hogy ez nyíltan felszínre került volna kettejük kapcsolatában akár a börtönben, akár azután. A felszín alatt azonban bizonyára ott volt.

– Ha jól tudom, Aczél 1954-ben szabadult. Mi történt vele a következő eseménydús két évben?

– Nem volt számottevő szerepe ekkoriban. Építőmunkás lévén egy építőipari vállalatot vezetett, politikai szempontból margóra került. Nem csatlakozott Nagy Imre köréhez, holott Nagy Imre, még miniszterelnökként üzent neki Haraszi Sándoron keresztül. Nagy bukása után lehetett volna építésügyi miniszterhelyettes, de esze ágában sem volt vállalni. Rákosi diadalmaskodása idején leginkább Kádárhoz állt közel, de bizonyos szempontból vele is szemben állt: Kádár ugyanis egy ideig még úgy vélekedett, hogy Rákosival együtt kell megoldani a súlyosbodó belső helyzetet. Voltaképpen akkor került fegyvertársi viszonyba Kádárral, amikor '56 tavaszán már az is Rákosi ellen fordult.

– A forradalom idején ismét lehetett lőni és lehetett védelmezni. Ismerős szituáció, mintha az 1944-eshez lenne hasonló.

– Aczél '44-ben sem szeretett lőni, de bizonyos szempontból kétségkívül összekapcsolta ezt a két időpontot. Úgy gondolta, hogy ismét embereket kell mentenie, ezúttal életveszélyben levő kommunistákat. Számos egykori börtöntársával és antifasiszta ellenálló társával együtt a partizánszövetségben csatlakozott a Csébi Lajos által szervezett fegyveresekhez. Harci cselekményekben nem vett részt. Néhány napig rendőri uniformisban járt-kelt, fegyveresen járőrözött a Mérleg utcai pártház előtt. De tudni kell, hogy a partizánközpontból kirajzó társaság konszolidálni akarta a helyzetet, elfogadta a Nagy Imre- kormányt, bizalmat szavazott Maléternek.

– November 4-e után mi történt vele?

– Gondolom, ismét fél, és néhány napig nemigen tudja, mi a helyzet. Még november 4-e előtt őt is keresték a lakásán, akkor költözött rejtkehelyre a családjával. Több forrásból tudjuk, hogy ismét fölvetődött benne az emigráció gondolata.

– Furcsa belegondolni abba, hogy netán pályája igazi felívelése előtt kijelentkezett volna az országból.

– Mindenesetre november 11-ére meghívták az ideiglenes központi bizottság megalakítására, el is ment oda. Ez egy katartikus ülés volt, ahol a jelenlévők „természetesen” abból indultak ki, hogy a szovjet beavatkozásnak meg kellett történnie, mert különben hatalmas káosz és nyilasterror tört volna ki. De az volt az ülés alaphangulata, hogy a jövőben egészen mást kell csinálni, mint amit korábban csináltak. A szövetséges csapatok csupán addig legyenek itt, ameddig feltétlenül muszáj. Demokratizálódunk, függetlenedünk, reformokat csinálunk, és azt a pártállamot, ami itt volt, és ami ilyen csúfos véget ért, nem szabad visszahozni. Hát ez a cél azután gyorsan megváltozott. Aczél is visszahátrált akkori pozíciójából. Bár az utolsó eretnekek egyike a központi bizottságban 1957 tavaszáig, de az is igaz, hogy kész önkritikát gyakorolni a vezetésben való bennmaradása érdekében.

– Hogyan dolgozza fel Nagy Imre kivégzését, megszavazza-e a PB-ülésein?

– Nem szavazhatja meg, mert akkor még nem tagja a politikai bizottságnak. Csak 1970-től PB-tag. A központi bizottságban természetesen megszavazza, mindenki megszavazza, ott nincs ellenszavazat. Aczél később azt mondta, hogy ők nem arról szavaztak, hogy Nagy Imrét ki fogják végezni, hanem arról, hogy a Nagy Imre-pert megrendezik, és ő nem gondolta, hogy ez a miniszterelnök halálát jelenti.

Védekezése azonban aligha helytálló. A titkos KB-ülés azóta megjelent jegyzőkönyvéből kiderül, hogy az ott jelenlévők számára nem lehetett kétséges,

milyen ítélet vár Nagy Imrére. Aczél élete vége felé azt állította, hogy többször is beszélt Kádárral Nagy Imre ügyében. Hogy valóban beszélt-e és hogy mit, ezt már sohasem fogjuk megtudni.

– Különös családi relációnak tűnik, hogy Aczél György KB-tag apósa, doktor Csathó ügyvéd úr védi Földvári Rudolfot és Obersovszky Gyulát mint „ellenforradalmárokat”. És közben vasárnaponként együtt ebédelnek?

– Hogyne, nagyon jó viszonyban vannak egymással.

– Melyik időszakra teszi Aczél hatalmának csúcsát?

– 1967 és 1971 közé, de azért ez sem olyan egyszerű. 1971-ig folyamatosan erősödik Aczél pozíciója. 1967-ben lett a központi bizottság titkára. Addig miniszterhelyettes volt.

– A népnyelv már miniszterhelyettesként is a művelődési miniszter első „felettesé”-nek titulálta.

– Nem alaptalanul. De a hierarchiában mégis meglehetősen nagy ugrás volt innen a központi bizottság titkári pozíciója. Őpedig tovább emelkedett fölfelé: 1969-ben átvette az agitációs és propaganda bizottság elnöki tisztét. 1970-ben a politikai bizottság tagja lett – ez a legdöntőbb momentum. 1971-ben képviselő lesz, és ettől az évtől az ő embere, Óvári Miklós az ideológiai titkár. Korábban Pullai Árpád, Aczél ellenlábasa töltötte be ezt a posztot. Aczél nemritkán átlépett az ideológiai titkár hatáskörébe. Például ő írta alá az ideológiai együttműködési megállapodásokat a többi testvérpárt ideológiai titkáraival. Moszkvába is ő ment el az ideológiai titkárok tanácskozására, az 1973-as ideológiai konferencián is ő tartotta a fő referátumot, míg Óvári csak a korreferátumot. Tehát 1971-ben tetőzött Aczél hatalma, formálisan is, valóságosan is. Ugyanakkor ezzel az erősödéssel párhuzamosan egyre kedvezőtlenebbek lettek számára a politikai feltételek. Egyre több hatalommal egyre kevésbé tehette azt, ami a beállítottságának megfelelt. Ez az ellentétes mozgás jellemezte Aczél György első KB-titkári periódusát.

– Furcsa, hogy ő tárgyal Moszkvával, holott sohasem volt igazán szalonképes Moszkvában.

– Valóban nem volt az. Több okból nem. Egyrészt a származása miatt. Azután 1956-ban, 1957-ben Aczél az eretnekek közé tartozott. Sőt tőle származott az az idea, hogy ha Ausztriának nyugati típusú, akkor Magyarországnak keleti típusú semlegességet kell elérnie. 1956 novemberében jelentette ki ezt – már akkor magára haragította a szovjet pártvezetőket. Ráadásul a szovjet kultúrpolitikát Magyarországon kontrakarírozta azzal, hogy olyan művészekkel épített ki igen jó kapcsolatokat, olyanokat futtatott Magyarországon a hatvanas–hetvenes években, akik Moszkvában nem tartoztak a hatalom kedvencei közé.

– Mondana példákat?

– Ha Ljubimov nem rendezhetett Moszkvában, akkor rendezett Magyarországon. Volt olyan évad, az 1979/80-as évad, amikor Jefremov, Efrosz, Borovszkij, Tabakov és Ljubimov egyaránt itt dolgozott Magyarországon. Ez sem volt egy szimpatikus névsor Moszkvának. Zenészeket, akiket nem vagy csak nehezen engedtek külföldre, a lehető leggyakrabban hozta el Magyarországra: így Richtert vagy David Ojsztrahot. Egy jellemző epizód 1970-ből: Magyarország felszabadulásának 25. évfordulóján a szovjet televízió ünnepi filmjében Aczél ad interjút. Elmondja, hogy mennyire szereti a magyar nép az olyan kiváló szovjet művészeket, mint például... És itt olyanokat sorol fel, mint Ojsztrah, Richter, Csuhraj – még véletlenül sincs közöttük olyan, akit Moszkva hivatalosan futtatott. Vagy amikor a Szolzszenyicin körüli bonyodalmak és a nemzetközi PEN-tiltakozás hatására a szovjet vezetés azt ötlelte ki, hogy a burzsoá írószervezetek ellenében a szocialista országok írószövetségei alkossanak egy külön

szervezetet, s Moszkvában már el is kezdték szervezni a szocialista írószövetségek titkárságát, akkor ennek megtorpedőzésában Aczélnek és a Magyar Írószövetség elnökségében levő embereinek döntő szerepük volt.

– Ezek nagyon pozitív történetek, egy hősi eposz részei. Ennél azért ő ellentmondásosabb figura volt...

– Természetesen. Ha más témákat érintenénk vagy másképpen, akkor nagyon negatív történetekkel is megtölthetnénk ezt a beszélgetést. A könyv remélhetőleg összetartja majd ezeket a negatív és pozitív történeteket és Aczél apologétáinak és démonizálóinak a dolgát egyként megnehezíti. Leszögezendő például, hogy nyilvános fellépéseiben Aczél semmilyen bornírt szovjet lépést nem merészelt bírálni, tehát a Szovjetunióval kapcsolatos nagy hazugságok kivétel nélkül megtalálhatók Aczél írásaiban és beszédeiben is.

– Volt-e valaha is kétsége Aczélnek a szocialista rendszer életképességében?

– Szerintem volt, mindenekelőtt 1956-ban. De később is tartott attól, hogy valamifajta katasztrófa fog bekövetkezni, s összeomlik az az építmény, amelyen maga is dolgozott. Voltak különösen nehéz pillanatai. Például 1972-ben. Vagy 1988-ban. De erősebb volt benne a bizakodás. Hitt abban, hogy a rendszert át lehet növeszteni valami működőképesebbe.

– Hogyan reagált a rendszer összeomlására 1989-ben?

– Enyhén szólva rosszul. Úgy érezte, minden tönkremegy. Félt az üldöztetésektől is. Időnként kifakadt, hogy vajon kit üldöztek Magyarországon a hatvanas évek elejétől úgy, ahogyan most engem üldöznek? Olyasféle félelem is volt benne, hogy elszabadul a pokol, és a „verbális terror” fizikai erőszakba csap át. Nagyon nehezen élte meg a képviselőségéből való visszahívási kísérletet is. Úgy érezte, nem értik, és nem értékelik azt, hogy ő az adott történelmi szituációból a maximumot „hozta ki”. Pedig ezen alapult az önérzete, az önbecsülése, sok mindent csak ezzel tudott megbocsátani magának.

– Lehet tudni arról, hogy megbánt-e valamit is harmincéves politikusi pályáján?

– Kései nyilatkozatai meglehetősen ambivalensek. Az egyik mondatban arról esik szó: „szörnyű, már soha senki nem fogja nekem elhinni, hogy '73-ban, a filozófusperrel kapcsolatban az volt a legjobb, amit tettem, mert ezzel a büntetőper, a még rosszabbat kerültem ki.” Két mondattal később viszont az következik, hogy: „Hát, ezt megbántam”. Különböző személyekkel kapcsolatban is – mint Mészöly Miklós, **Eörsi István** vagy Csoóri Sándor – hasonló kettősséggel beszélt, annak ellenére, hogy például Csoórral szemben elementáris indulatai vannak épp 1989–90-ben.

– Miért választotta éppen Aczél Györgyöt monográfia tárgyául?

– Sok szempont játszott közre ebben, de kettő fontos igazán. Az egyik: az 1956 utáni három évtized magyarországi sajátosságait Aczél György tevékenységén keresztül lehet a legjobban megfogni. A másik pedig az, hogy az aktuális történelmi optimum és a maradandó történelmi értékek ütközése veti fel a legfontosabb és legnehezebben megválaszolható morális kérdéseket, és ezeknek a vizsgálatához is Aczél életműve adja a leggazdagabb látteleletet.

V. Bálint Éva